

*Mustafayev Asif Mirlazım oğlu,  
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,  
Bakı Biznes Universiteti,  
E-mail: asif5252@rambler.ru;  
Abdulla Casim Ashamsi, doktorant,  
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,  
E-mail: xxalshamsixx@hotmail.com,  
© Mustafayev A.M., Ashamsi A.C., 2021*

UOT-339.923

## CƏNUBİ QAFQAZ REGIONUNDA ÇOXTƏRƏFLİ İQTİSADI LAYİHƏLƏRİN REALLAŞDIRILMASI ÜZRƏ ƏMƏKDAŞLIQ

### X Ü L A S Ə

**Tədqiqatın məqsədi** - Cənubi Qafqaz regionunda iqtisadi layihələrin reallaşdırılmasında region ölkələrinin əməkdaşlığının iqtisadi əsaslarla qiymətləndirilməsi.

**Tədqiqatın metodologiyası** - region ölkələrində xarici iqtisadi əlaqələrin, xüsusən də iri layihələrin iqtisadi qiymətləndirilməsində müqayisəli təhlil, statistik yanaşma və müəllifin ümumiləşdirmə yanaşmaları üstünlük təşkil etmişdir.

**Tədqiqatın təbii əhəmiyyəti** - məqalədə qeyd olunan müddəalar və əldə edilmiş praktik nəticələr region ölkələrinin əməkdaşlığının daha da dərinləşməsində, Azərbaycan iqtisadiyyatının xarici iqtisadi fəaliyyətinin daha da güclənməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

**Tədqiqatın nəticələri** - perspektiv dövrə baxdıqda görmək olur ki, gələcəkdə çoxsaylı layihələr icra edildikcə və yeni layihələrin işlənməsinə başlanılaraq, tədricən Azərbaycan ərazisi ilə beynəlxalq yüklərin daşınmasının həcmi artacaqdır. Belə layihələrin də reallaşması isə Azərbaycana uzunmüddətli gəlir gətirməklə yanaşı Azərbaycanın beynəlxalq əməkdaşlığını da möhkəmləndirəcək, ölkələrarası bağlılıq daha sıxlaşacaq, qarşılıqlı asılılıq güclənəcək.

**Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi** - məqalədə bir sıra yanaşmalar əsasında müxtəlif müəlliflərin fikirlərinə istinad edilmişdir. Azərbaycanın perspektiv dövr üçün xarici iqtisadi fəaliyyətində, xüsusən də iri layihələrin reallaşmasındakı üstünlüklər üzə çıxarılmışdır.

**Açar sözlər:** Cənubi Qafqaz regionu, qlobal, layihə, neft kontraktları, əsrin müqaviləsi, enerji təhlükəsizliyi, Cənubi Qaz Dəhlizi, təbii sərvətlər, Xəzər dənizi, iqtisadiyyat, investisiya və s.

### GİRİŞ

Son illər dünyanın müxtəlif regionlarında cərəyan edən geosiyasi və geoiqtisadi proseslər həmin region ölkələrinin iqtisadi inkişafı qarşısına bir sıra çətinliklər çıxarmışdır. Çətinlikləri yaradan səbəbləri aşkara çıxarıb təkliflərini verən ekspertlər qlobal geosiyasi trendlərin ümumi nəticəsi fonunda konkret hadisələrin proqnozlarını vermiş, bütünlükdə dünya və ayrılıqda isə dünyanın hər bir regionu üzrə iqtisadi və siyasi risklərin artdığını göstərmişlər [1,s.183]. Belə bir mövcud durumda Cənubi Qafqaz regionunda formalaşan və inkişaf edən siyasi və iqtisadi proseslər xarici ölkələrin dövlətləri ilə yanaşı həmin ölkələrin iri sahibkarlıq subyektlərinin daim diqqət mərkəzində dayanır.

Təsadüfi deyil ki, Cənubi Qafqaz regionunun təbii sərvətlərlə, xüsusən enerji daşıyıcıları ilə zəngin olan əraziləri xarici şirkətləri və iri investorları maraqlandırmaya bilməzdi. Bu maraqları reallaşdırmaq üçün ilkin tədbirlər görmək çox azdır, əsas iş regionun neft və qaz yataqları ilə zəngin olan Azərbaycanın həmin sərvətlərinin mənimsənilməsi üçün irihəcmli investisiyaların tapılması idi. Azərbaycanın maliyyə-iqtisadi vəziyyəti və mövcud kadr potensialı Xəzərin dərin sulu hissəsindən neft-qaz çıxarılmasına imkan vermədiyindən xarici neft şirkətlərinin bölgəyə investisiya qoymağa cəlb etmək zərurəti yaranmışdır. Bu zərurəti həqiqətə çevirmək üçün Azərbaycanın dövlət başçısı Ümummilli Lider Heydər Əliyevin neftçi mütəxəssislərin fikirlərini də nəzərə alaraq xarici neft şirkətlərinin Azərbaycana dəvət etmək qərarına gəldi və neft strategiyasına start verilməklə xarici şirkətlərdə danışıqlara başlandı. Bununla da, Cənubi Qafqaz regionunda və bu regionun karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin ölkəsi olan Azərbaycanda çoxtərəfli iqtisadi layihələrin hazırlanması və reallaşdırılması üzrə ilk danışıqlara təkan verildi.

### **Çoxtərəfli iqtisadi layihələrdə neft faktoru**

Dünyada neft hasilatı və ixracı ilə əlaqədar böyük təcrübəsi olan neft şirkətləri ilə danışıqlar əvvəlcə Bakıda (1994-cü ilin martında) sonra Türkiyənin İstanbul şəhərində və həlledici mərhələ isə ABŞ-ın Hyuston şəhərində keçirildi. Hyuston danışıqları ona görə sonuncu və həlledici mərhələ adlandırılır ki, danışıqlar bir ay yarım (45 gün) davam etməklə özünün kəskin dinamikliyi, konkretliyi ilə uğurla nəticələnmişdir [5, p.35-36]. Danışıqların gedişi prosesi ağır mərhələlərlə qarşılaşmış, tərəflərin hər biri bağlanılacaq müqavilə şərtlərində öz mövqeyini möhkəmləndirməyə və yaxud da şərtləri öz mənafeyinə uyğunlaşdırmağa çalışır, hətta bir çox hallarda danışıqlar çarpazlaşır, biri digərini inkar edir. Danışıqlarda Xəzərin statusu məsələsi, yəni Xəzər dənizinin xəzəryanı dövlətlər arasında beynəlxalq hüquq normalarına uyğun bölünməsi məsələsinin həlli qarşıya çıxarıldı [7, c.125-126]. Məsələnin mürəkkəbliyi və onun həlli bir çox illər tələb etdiyindən, bu illəri gözləmək olmazdı. Azərbaycan dövləti, onun Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin gərgin səyi və bu məsələ barədə Rusiya rəhbərliyi ilə danışıqların müsbət nəticə verməsi danışıqları məqsədəuyğun istiqamətə yönəltdi. Belə ki, Xəzərin statusu barədə qaldırılan məsələnin tədrici həlli barədə xəzəryanı dövlətlərin razılaşması haqqında ilkin və yekdil məlumat olmaqla, o vaxt Azərbaycan, Dövlət Neft Şirkətinin xarici əlaqələr üzrə vitse-prezidenti, vəzifəsində işləyən İlham Əliyev ABŞ-ın Vaşinqton şəhərində çox faydalı və əhəmiyyətli görüşlər keçirməklə, vəziyyətdən çıxış yolunu tapmağa nail oldu.

Dünyanın 7 ölkəsinin 11 iri və nəhəng neft şirkəti olan: BP, Statoyl, Amoko, TPAO, İTOCI, Exxonmobil, Lukoyl, Delta, Remko, Macdermod və Hess şirkətləri ilə beynəlxalq layihə “Əsrin müqaviləsi” 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalandı. Bu layihə “Azəri-Çıraq-Günəşli” neft yataqlarının işlənməsi üzrə Xəzərin Azərbaycana aid olan hissəsində reallaşmağa başladı. Bu möhtəşəm layihənin nəyinki Azərbaycan üçün, daha çox isə Azərbaycanın da daxil olduğu Cənubi Qafqaz regionu üçün həm siyasi həm də iqtisadi əhəmiyyəti oldu. Siyasi əhəmiyyəti ilk növbədə dünyanın aparıcı dövlətlərinin və onların şirkətlərinin Cənubi Qafqaz haqqında təbii sərvətlərinə görə regionun lider ölkəsi olan Azərbaycan haqqında bir daha əyani məlumatlara, həqiqi və etibarlı tərəfdaşlıq etməyə layiq olması barədə bütün reallığı hiss etdilər və regionlarda işləmək və Azərbaycan iqtisadiyyatına, onun neft sektoruna investisiya yatırmağın faydalarını gördülər [2, s.492]. Bunun nəticəsidir ki, neft layihələri üzrə ilkin saziş imzalandıqdan sonra xarici ölkələrin şirkətləri ilə daha 35 sazişin bağlanması baş verdi.

“Əsrin müqaviləsi” adı altında formalaşan və reallaşan neft layihələrinin iqtisadi əhəmiyyəti isə bütün hallarda neft hasilatının həcmnin sürətlə artması və hasil olunan neftin

dünya bazarına çıxmaqla böyük gəlir əldə edilməsidir [3, s.119]. Rəqəmlər göstərir ki, 1997-ci ildə 9 milyon ton neft çıxarılmışdırsa, 2010-cu ildə 51 milyon tona çatdırılmaqla, neft hasilatı qeyd edilən illər ərzində 5,6 dəfə artmış oldu. 2019-cu ilin son ayına qədər dünya bazasında Azərbaycanın payına düşən 291 milyon ton Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarından “mənfəət nefti” neft satılıb. Bu da həmin neft yataqlarından çıxarılan bütün neftin 58,5%-ni təşkil etmişdir.

Azərbaycanın Avropa enerji təhlükəsizliyində mühüm rolunu və bu sahədə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin Gürcüstan ərazisindən keçərək Türkiyənin ərazisi ilə Avropaya çatdırılması kimi beynəlxalq əlaqələr dünyanın enerji xəritəsini dəyişən bir regionun əvəzolunmaz əhəmiyyətinin perspektivlərini araşdırmaq lazımdır. Bu mənada 2017-ci il sentyabrın 14-də Bakıda “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarının birgə işlənməsi layihəsinə yenidən baxılmış, layihənin reallaşdırılması üzrə müqavilənin SOCAR və BP şirkətlərinin tənzimlədiyi Beynəlxalq əməliyyat şirkəti tərəfindən yeni müqavilənin imzalanmasına və müddətinin azaldılmasına qərar verilmişdir. Nəzərə almalıyıq ki, yeni layihə üzrə bağlamalar müqavilə ilə Azərbaycan üçün çox faydalı şərtlər müəyyən etmişdir. İlk növbədə, mənfəət neftinin (karbohidrogenlərin) bölgəsində əvvəlki layihədə nəzərdə tutulan nisbət saxlanılır. Belə ki, mənfəət neftinin 75%-i Azərbaycana, 25%-i isə podratçıların hesabında saxlanması haqqında müqavilə imzalanmışdır. Qeyd edilən nisbətdə Azərbaycanda podratçı xarici şirkətlər arasında mənfəət neftinin bölgüsünün 2050-ci ilə qədər dəyişməyəcəyi qanunlaşdırılmışdır.

Qeyd edilən yeni layihədə Azərbaycanda podratçı tərəf olduğundan Azəri-Çıraq-Günəşli (AÇG) şirkətinin mövcud layihədə payı 11,6%-dən 25,0% yüksələcəkdir ki, bu da 2 dəfədən çox artım deməkdir. Mövcud layihə çərçivəsində iştirakçı xarici şirkətlər Azərbaycana 3,6 milyard dollar məbləğində bonus da ödəyəcəklər. Nəzərdə tutulur ki, işlənən yataqlardan səmt qazının çıxması ehtimalı olarsa, həmin halda əvvəlki kimi həmin qaz bütünlükdə Azərbaycana veriləcəkdir. Daha ümidverici cəhət odur ki, 2050-ci ilədək Azəri-Çıraq-Günəşli (AÇG) yataqlarından əlavə olaraq 500 milyon tona yaxın neft çıxarılması mümkün olacaqdır.

### ***Cədvəl 1.***

#### **2005-2019-cu illərdə Azərbaycanda neft hasilatının dinamikası.**

| <b>İllər</b> | <b>Dənizdə neft hasilatı</b> |                                   | <b>Quruda neft hasilatı</b> |                                   |
|--------------|------------------------------|-----------------------------------|-----------------------------|-----------------------------------|
|              | <b>Milyon ton</b>            | <b>Ümumi hasilata görə (%-lə)</b> | <b>Milyon ton</b>           | <b>Ümumi hasilata görə (%-lə)</b> |
| 2005         | 20.5                         | 92.1                              | 1.7                         | 7.9                               |
| 2010         | 49.1                         | 96.6                              | 1.7                         | 3.4                               |
| 2015         | 40.0                         | 96.2                              | 1.6                         | 3.8                               |
| 2016         | 39.5                         | 96.3                              | 1.5                         | 3.7                               |
| 2017         | 37.2                         | 96.0                              | 1.5                         | 4.0                               |
| 2018         | 37.5                         | 96.2                              | 1.6                         | 3.8                               |
| 2019         | 37.6                         | 96.3                              | 1.65                        | 3.7                               |

***Mənbə: [4, s.459]***

Cədvəl 1-də öz əksini tapan göstəricilərdən göründüyü kimi, Azərbaycanda neft hasilatı ümumi həcm etibarı ilə 2005-ci ildən 2015-ci ilədək sabit artıma malik olsa da, 2015-ci ildən sonrakı illərə doğru həmin artım öz sabitliyini saxlaya bilməmişdir. Lakin, 2005-ci illə müqayisədə növbəti illərdə hasilatın həcmi artmağa doğru meyl etmiş, hətta 2017-ci ildə Azərbaycanda neft hasilatı tarixində 2 milyardıncı ton neftin çıxarılması dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmışdır. Bu həcm Azərbaycan neftinin çıxarılması tarixində çox əlamətdar hadisə hesab olunmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, neftin ilkin olan 1 milyard tonunu çıxarmaq üçün Azərbaycan bir əsr (1870-1970) yol keçmiş, lakin 2-ci milyard tonu çıxarmaq üçün isə Azərbaycana cəmi 46 il lazım oldu. Belə ki, neftin 2-ci milyard tonunun 300 milyon tonu Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrdə, 700 milyon tonu isə ölkənin müstəqillik əldə etdiyi dövrdə olmuşdur. Bu mənada Azərbaycanın müstəqil iqtisadi inkişafının müstəsna əhəmiyyətini göstərən amilləri qiymətləndirmək düzgün olardı.

#### ***Coxtərəfli iqtisadi layihələrdə qaz faktoru***

Bütünlükdə Cənubi Qafqaz regionu və xüsusən də, Avropa regionu üçün olduqca böyük əhəmiyyəti olan və hal-hazırda şöhrəti dünyaya yayılmış “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsinin uğurlu reallaşması Cənubi Qafqazın iqtisadi inkişafının başlıca istiqamətlərindən biri hesab edilə bilər. Bu layihənin təməli 2014-cü ildə qoyulmaqla özünün nəhəngliyi və çox mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. “Cənub Qaz Dəhlizi”nin layihəsi nə qədər mürəkkəb və çoxşaxəli olsa da, hər halda bu layihənin uğurla icrası tərəfdaş ölkələrlə yanaşı Azərbaycanın da həyatında neft-qaz sektorunun inkişafında yeni dövrün başlanğıcını qoymuşdur.

Layihənin uğurunu Türkiyənin Əskişəhər bölgəsində Azərbaycan, Türkiyə, Ukrayna, Serbiya, Şimali Kipr Respublikalarının rəhbərlərinin iştirakı ilə “Cənub Qaz Dəhlizi”nin 2000 kilometrlik hissəsinin TANAP (TransAnadolu Təbii Qaz Boru Kəmərinin) açılışı bir daha təsdiqlədi. Layihənin diqqətəlayiq cəhətini və bütünlükdə regionun Avropa qitəsində mövqeyinin uğuruna “Şahdəniz” qazının Cənubi Qafqaz ixrac boru kəməri və TANAP vasitəsilə Türkiyəyə nəqlindən görmək olar. Son ilədək TANAP vasitəsilə Türkiyəyə 4.0 milyard m<sup>3</sup> “Şahdəniz” qazı nəql edilmişdir.

“Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsinin uğurla reallaşması, həmin layihənin perspektivliyini görən bir çox Avropa dövlətləri layihə çərçivəsində əməkdaşlığa qoşulmağa başlamışdır. Belə ki, Azərbaycanın və İtaliyanın yüksək səviyyəli rəhbərlərinin iştirakı ilə 18 iyul 2018-ci ildə layihə çərçivəsində bir neçə il ərzində inşası davam edən polipropilen zavodunun açılışı (bu zavod İtaliya investorlarının dəstəyi və iştirakı ilə inşa olunmuşdur) oldu. Bu hal qeyd edilən layihəyə qoşulan ölkələrin tədricən çoxaldığını göstərir. Hazırda “SOCAR Polimer” zavodları ildə 10 çeşiddə 180 min tondan çox polipropilen və 4 çeşiddə 120 min tona yaxın yüksək sıxlıqlı polietilen istehsal edir. Diqqətəlayiq cəhət odur ki, yeni sənaye kompleksi Azərbaycanın daxili bazarının tələblərini ödəməklə yanaşı, kompleksin buraxdığı məhsulların  $\frac{3}{4}$  hissəsi Türkiyə və Avropa bazarlarına ixrac edilir.

Cənubi Qafqaz regionunun iqtisadi inkişafı üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edən və bütünlükdə bölgə üçün geoiqtisadi maraq doğuran layihə Xəzəryanı dövlətlərin Xəzər dənizinin hüquqi statusuna dair Konvensiyanın imzalanmasıdır. Xəzər dənizinin Xəzəryanı dövlətlər arasında hüquq normaları daxilində ədalətli bölgüsü məsələsi 20 ildən çoxdur ki, aparılan danışıqların məntiqi nəticəsində baş tutmuşdur. Konvensiya Xəzəryanı ölkələrin qarşılıqlı əməkdaşlığının daha da gücləndirilməsi ilə yanaşı, neft və qaz hasilatı və ixracı sahəsində uzunmüddətli dövr üçün böyük perspektivlər açır. Çünki, Xəzərin ərazi suları, dənizdən sənaye və qida əhəmiyyətli təbii sərvətlər və ekoloji problemlərlə yanaşı, dənizlə bağlı neft-qaz layihələrinin təhlükəsizliyi də gündəmdə saxlanılır. Layihədə sahilyanı dövlətlərin dənizin dibi ilə kommunikasiya xətlərinin, xüsusən, kabel və boru kəmərlərinin çəkilişi hüququ öz ək-

AUDİT 2021, 1 (31), səh.85-94.  
AUDIT 2021, 1 (31), pp. 85-94.

sini tapıb və birmənalı olaraq təsdiq edilmişdir.

Cənubi Qafqaz regionu üçün möhtəşəm layihə SOCAR-ın Türkiyənin “petkim”neft-kimya kompleksi ilə birgə ildə 10 milyon ton neft emal edəcək “Star” neft emalı zavodunun işə başlaması və bu zavodun Türkiyə investisiyası ilə yanaşı 6,3milyard dollar Azərbaycan investisiyası ilə başa gəlməsi və bununla da zavodun Cənubi Qafqaz və Avropa ilə yanaşı Yaxın Şərq və Afrika regionlarında çox nəhəng müəssisələrdən biri olması hesab edilir. Zavoda ilk xam neft tankerlərlə 2018-ci ilin yay aylarından daşınmağa başlanmış və orada testləşdirilərək neftin emalı prosesi həyata keçirilmişdir. Diqqətəlayiq odur ki, zavod 2018-ci ilin sonunadək 8 milyon ton neft emal etmiş, emaldan keçən çoxsaylı son və istehlak üçün hazır məhsullar buraxmışdır. Belə məhsulların sırasında nəinki region ölkələri və habelə bütün Avropa ölkələri üçün olduqca qiymətli sayılan nafta məhsulu xüsusi yer tutur.

Azərbaycanın ərazisində yaradılmasına baxmayaraq Cənubi Qafqaz regionu üçün önəm daşıyan çox iri layihələr, xüsusən 2019-cu ilin yanvarında Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının ərazisindəki “SOCAR Karbomid”, elə həmin ilin fevralında isə yüksək sıxlıqlı polietilen zavodlarının istifadəyə verilməsi kimi layihələrin reallaşdırılması nəzərə alınmalıdır. Hər iki zavod təbii qazın emalı prosesinə digər mineral komponentlər əlavə edilməklə iqtisadiyyatın aqrar və bu sektorla birbaşa əlaqədar sahələrə mineral gübrələr istehsalını həyata keçirərək Azərbaycanın daxili bazarını təmin etməklə yanaşı, xarici bazarlar üçün də ixrac məhsulları istehsalını həyata keçirir. Bu işdə “Cənub Qaz Dəhlizi”nin və bu dəhlizin marşrutları ilə əlaqədar reallaşan layihələri nəzərə almaq lazımdır. Bu mənada həmin dəhlizin ayrılmaz qollarından biri olan TANAP qaz kəməri Azərbaycanın təbii qazının Türkiyə ərazisinin Ədirnə vilayətində Avropa ilə birləşən hissəsinin Türkiyə-Yunanıstan sərhəddində açılışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda “Cənub Qaz Dəhlizi”nin digər bir qolu olan TAP layihəsi də özünün əhatə dairəsinə görə nəhəng infrastruktur layihədir. Hesablamalara görə bütünlükdə qaz layihəsinin dəyəri 38 milyard dollar olmaqla özlüyündə dörd ayrı-ayrı, lakin qarşılıqlı əlaqələnen layihələrə bölünür. Bu layihələrdən üçünü, yəni “Şahdəniz”, “Cənubi Qafqaz Boru kəməri” və TANAP artıq istifadəyə verilib. Dördüncü layihə olan TAP-ın yaxın günlərdə istifadəyə verilməsi gözlənilir. TANAP-da Azərbaycan 58% paya malik olmaqla layihənin əsas səhmdarıdır. TAP-da isə, Azərbaycanın 20% payı vardır [10].

*Cədvəl 2.*

**2005-2019-cu illərdə Azərbaycanda qaz hasilatı**

| İllər | Ümumi həcmi mlrd. m <sup>3</sup> -lə | Əvvəlki ilə nisbətən |
|-------|--------------------------------------|----------------------|
| 2005  | 5732                                 | 100,0                |
| 1010  | 16673                                | 280,0                |
| 2015  | 19236                                | 102,0                |
| 2016  | 18718                                | 96,0                 |
| 2017  | 18186                                | 96,4                 |
| 2018  | 18186                                | 96,4                 |
| 2019  | 18190                                | 96,5                 |

*Mənbə: [4, s.459]*

Avropada ən böyük və nəhəng infrastruktur layihələrdən biri olan “Cənub Qaz Dəhlizi”nin istismara verilməsi nəinki Cənubi Qafqaz regionunun iqtisadi inkişafına və habelə Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə əməkdaşlığının əyani nümunəsi olmaqla layihədə iştirakçı dövlətlərin siyasi iradəsinin qələbəsini ifadə edir və həmin ölkələrin özəl şirkətlərinin maliyyə dəstəyinin səmərəli nəticə verməsini göstərir. “Cənub Qaz Dəhlizi”nin yalnız regional əhəmiyyətli layihə deyil, daha çox beynəlxalq əməkdaşlıq layihəsinə çevrilməsi, onun regionun iqtisadi inkişafı ilə yanaşı, beynəlxalq iqtisadi inkişafa təsirini də araşdırmaq, bu təsirin perspektivlərini müəyyən etmək çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, hal-hazırda “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsinə 7 ölkə qoşulmuş və gələcəkdə həmin layihəyə qoşulacaq ölkələrin sayının artması gözlənilir. Bu isə öz növbəsində layihədə iştirak edən ölkələr arasında iqtisadi “körpü” yaradır və daha çox əməkdaşlıq əlaqələri qurmağa kömək edir. Layihənin reallaşmasında diqqəti cəlb edən cəhət “Cənub Qaz Dəhlizi” ilə ixrac olunan 16 milyard m<sup>3</sup> “Şahdəniz” qazının 6 milyard m<sup>3</sup> Türkiyə Respublikasına, 10 milyard m<sup>3</sup>-i isə Avropa ölkələrinə göndəriləcəkdir.

Araşdırmalardan belə nəticə əldə etmək olar ki, yalnız Cənubi Qafqaz regionunun iqtisadiyyatı üçün deyil, daha çox beynəlxalq iqtisadiyyat üçün xarakterik olan və beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edən və dünyanı təəccübləndirən yuxarıda qeyd etdiyimiz qlobal layihələr tədricən reallaşır, Azərbaycanın və həmin layihələrə qoşulan ölkələrin iqtisadi və siyasi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir və bundan sonrada xidmət edəcəkdir.

Hazırda perspektiv dövr üçün hazırlanan və “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsinə qoşulan və özünün güclü qaz ehtiyatına malik olan “Abşeron” yatağının istismarına başlamaq üçün ilkin işlər başa çatmaqdadır. “Abşeron” yatağının sənaye ehtiyatında 300 milyard m<sup>3</sup> qazın olması dəqiqləşdirilib. Daxili və xarici bazarlarda qazın alıcıları bəlli olduğundan xarici investorların həmin sahəyə investisiya yatırmaqda maraqları artmışdır. Eyni zamanda xarici investorlar digər yataqlardan da, xüsusən səmt-təbii qazını çıxarmağı daha çox isə “Azəri-Çıraq-Günəşli” yatağında dərin qaz adlandırılan böyük qaz ehtiyatını üzə çıxarmağı nəzərdə tuturlar. Belə iri həcmli qaz ehtiyatları Azərbaycana uzunmüddətli perspektivdə daha çox gəlir götürmək mənbəyi kimi təbii qazın hasilatı və satışı imkanı verəcəkdir [9].

#### ***Çoxtərəfli iqtisadi layihələrdə nəqliyyat faktoru***

Azərbaycanın istər lokal və regional və istərsə də, beynəlxalq layihələrdə iştirakı neft qaz sektoru ilə kifayətlənmir. Bu istiqamətdə qeyri-neft qaz sektoru üzrə layihələr, xüsusən nəqliyyat layihələri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [6, p.32]. Beynəlxalq hava və dəniz nəqliyyatının təkmilləşdirilməsi və daha da inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq yük və sərnişin daşımaları üzrə daha mütərəqqi nəqliyyat vasitələrinin inşası və həmin vasitələrin Azərbaycanın hava və dəniz yollarında istifadə edilməsi üçün çoxtərəfli layihələrdə iştirak Azərbaycana və bütövlükdə Cənubi Qafqaz regionuna böyük töhfələr verir. Yalnız 2019-cu ildə ilk dəfə olaraq “Azərbaycan” adlı gəmi bərə “Laçın” adlı neft tankeri istifadəyə verilmiş, perspektivdə Bakının gəmiqayırma zavodu xarici həmkarlarının dəstəyi ilə digər gəmilərin də inşasını başa çatdıracaqdır.

Azərbaycanın hava nəqliyyatı Cənubi Qafqazla yanaşı dünyanın diqqətini cəlb edən ölkələrdən biri hesab olunur. Davos Ümumdünya iqtisadi forumunun son hesabatında hava nəqliyyatının səmərəliliyinə görə Azərbaycan dünya ölkələri sırasında 12-ci yer tutur [8]. Hava nəqliyyatı ilə yükdaşımaların həcmi və keyfiyyəti daima yüksəlməkdədir, bu sahədə imkanlar daha çoxdur. Azərbaycan hal-hazırda tranzit “hab” olmaqla özünün hava məka-

nından istifadə edir.

Cənubi Qafqaz regionu üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən beynəlxalq iqtisadi layihələr sırasında “Bakı-Tbilisi-Qars” dəmir yolunun inşası və istismara verilməsi hesab edilə bilər. Bu yol özünün strateji obyekt olmasına və strateji infrastruktur xarakterinə görə beynəlxalq nüfuz qazanmışdır. Ona görə ki, əvvəla, Azərbaycanın Türkiyə ilə dəmir yolu əlaqələri yaranır; ikinci, Azərbaycan da daxil olmaqla, Cənubi Qafqazdan daşınan yüklər Qara dəniz limanında vasitəsiz olaraq, vaxt itkisi olmadan Avropa və Şərq istiqamətində və hətta Cənub və Şimal istiqamətində mənzil başına çatdırıla bilər. Belə bir strateji obyektin perspektivlərini görən xarici investorlar və maliyyə qurumları bu layihəyə maraq göstərdilər. İlk növbədə, Türkiyə və Gürcüstan rəhbərliyinə həmin ölkələrin iş adamlarının səmərəli danışıqların nəticəsi öz bəhrəsini verdi. Nəzərə alsaq ki, “Bakı-Qars” dəmir yolu xətti daha çox Gürcüstanın ərazisindən keçir və Gürcüstan dövlətinin layihənin öz üzərinə düşən hissəsini maliyyələşdirmək imkanı məhduddur. Həmin halda Gürcüstan dövlətinə düşən maliyyə hissəsini Azərbaycan öz üzərinə götürməklə, Gürcüstana kredit vermək öhdəliyi barədə iki ölkə arasında müqavilə imzalandı. Bağlanan müqavilə anlaşmasına görə Azərbaycan Gürcüstana 800 milyon dollara yaxın kredit vəsaiti verməklə dəmir yolunun Gürcüstan ərazisindən keçən hissəsinin tikintisini Azərbaycan Şirkətləri aparmalı və verilən kredit vəsaitindən istifadə imkanları da Azərbaycan tərəfinin öhdəsinə buraxılmalıdır. Azərbaycanın dəmir yolu tikintisi üçün verilən kredit vəsaiti isə tikinti tam başa çatdıqdan sonra qaytarılması öhdəliyi ilə Gürcüstan tərəfinin üzərinə qoyulmuşdur.

Araşdırma və arxiv sənədləri göstərir ki, qeyd edilən dəmir yolu layihəsinə qoşulan tərəflərə az və ya çox dərəcədə bəzi dövlətlər, xüsusən Qərb dövlətlərinin təzyiqləri olsa da (bu istiqamətdə erməni faktoru, erməni lobbisi, erməni siyasətçiləri və diasporları həmin layihənin əleyhinə açıq şəkildə çıxırdılar), bütün hallarda Gürcüstan hökuməti öz ərazisindən keçən dəmir yolunun tikintisinə razılıq verdi. Çünki həmin layihənin tikintisi və reallaşması ölkəyə çox faydalar gətirəcək, ilk növbədə, çoxsaylı iş yerləri açılacaq, Gürcüstanın ərazisindən yükdaşımaların həcmi sürətlə artacaq. İndiki reallıq göstərir ki, “Bakı-Tbilisi-Qars” dəmir yolu ilə çoxsaylı ərazilərdən, hətta gözlənilməyən yeni ünvanlardan gələn yüklərin daşınması həyata keçirilir. Belə ünvanlar sırasına Çin-Qazaxıstan-Xəzər-Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə yolu ətrafında yaxın və uzaq ərazilərdə yerləşən ölkələrdə daxildir. Türkmənistanın da bu dəmir yolu ilə öz yüklərini daşması ilə əlaqədar Türkmənistanla Azərbaycan arasında nəqliyyat sektoruna aid çoxsaylı (təqribən 8 sənəd) imzalanmışdır. Son illərdə Əfqanıstan-Türkmənistan-Azərbaycan-Avropa dəmir yolu xətləri də birləşdirilib. Belə ki, Əfqanıstanda Lapis-Lazuri layihəsi Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu ilə birləşib. Bu yolun cazibədarlığı tədricən artmağa başlayır, hətta son illər Rusiya da öz yüklərinin Azərbaycan ərazisi ilə Türkiyəyə daşınmasına başlamış və belə yük daşımalarının həcmi artmaqdadır. Nəzərdə tutulur ki, yaxın illərdə İran mallarının da Azərbaycan ərazisi ilə Avropa istiqamətinə daşınmasına start veriləcək. Bütün bunlar Cənubi Qafqazın regional iqtisadi mənafeələrinin reallaşması baxımdan çox qiymətli olmaqla regionun iqtisadi mənafeəsinin qorunmasında Azərbaycanın həm Şimal-Cənub və həm də Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizində fəal iştirakının nümunəsidir. Belə nümunəvi işin nəinki geoiqtisadi və daha çox isə geosiyasi əhəmiyyətini bilən Azərbaycan hər iki dəhlizlə bağlı öz ərazisində çoxsaylı işləri tamamlamaqdadır.

## Y E K U N

Yuxarıda istər mövcud və istərsə də perspektiv dövr baxımından Azərbaycan açıq dənizlərə çıxışı olmayan bir ölkədən beynəlxalq dəniz suları ilə də yük daşımalar sahəsində Cənubi Qafqazın və bütövlükdə Avrasiyanın nəqliyyat mərkəzlərindən birinə çevrilməkdədir. İndidən perspektiv dövrə baxdıqda görmək olur ki, gələcəkdə çoxsaylı layihələr icra edildikcə və yeni layihələrin işlənməsinə başlanılaraq tədricən Azərbaycan ərazisi ilə beynəlxalq yüklərin daşınmasının həcmi artacaqdır. Belə layihələrin də reallaşması isə Azərbaycana uzunmüddətli gəlir gətirməklə yanaşı Azərbaycanın beynəlxalq əməkdaşlığını da möhkəmləndirəcək, ölkələrarası bağlılıq daha sıxlaşacaq, qarşılıqlı asılılıq güclənəcək. Cənubi Qafqazın getdikcə artan mövqeyi və eyni zamanda Cənubi Qafqaz ölkələrinin həm Qərblə və həm də Şərqlə əlaqələndən beynəlxalq nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin qovsa-ğında yerləşməsi regionlararası qarşılıqlı əlaqələrin daha sıx qurulmasına möhkəm əsas yaratmışdır. Qərbi Avropa ölkələri Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrinə çıxışı əldə etmək üçün Cənubi Qafqazın ərazisindən keçmək daha qısa və səmərəli yol hesab edilir.

Xarici iqtisadi siyasətində ikili standartlara yol verməyən Cənubi Qafqazın üç dövlətindən ikisi Azərbaycan və Gürcüstan həm Qərb və həm də Şərq dövlətləri ilə balanslı əməkdaşlıq əlaqələri qurmağı məqsəduyğun sayılır. Həm Qərbi Avropa və həm də Cənubi Şərqi Asiya regionu ölkələri ilə qarşılıqlı və uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələri qurmaq yolu çətin və mürəkkəb olsa da, bu yol Cənubi Qafqaz regionu üçün böyük perspektivləri olan uğurlu nəticələr vəd edir. Cənubi Qafqaz regionu və onun dövlətləri üçün diqqətəlayiq nəticə Şimal-Cənub, Şərq-Qərb beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin üç marşrutu olan Şərq, Qərb və Transxəzər yolları Cənubi Qafqaz regionuna yeni bazarlara çıxmağa əlverişli imkanlar yaradacaqdır.

## Ədəbiyyat siyahısı:

1. Kərimli İ.A. Azərbaycanın geoiqtisadi inkişaf konsepsiyası və milli iqtisadi mənafehlər problemi. "Vergi" jurnalı, №3. 2012, s.188.
2. Миришли Ф.Р. «Мировая экономика учебник». Москва, 2015, s.492
3. Аббасов Ч.М. Экономика Азербайджана на путях глобализации: предпосылки и последствия. Баку, «Элм», 2006, с.119
4. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2018. Səda-2018.
5. Stiglits J. Challenging the Washington Consensus – An Interview with Lindsey Schoenfelder, 7 May 2002. //The Brown Journal of World Affairs, Winter/Spring, – Volume 9, Issue 2, – 2003. – p.33-40
6. James, Gueartney. Economic Freedom of the World. / James Gueartney, Robert Laueson.– Canada: Annual report, – 2006. – p.39.
7. Щетенин, В.Д. Экономическая дипломатия. / В.Д.Щетенин. – М., – 2001.
8. World investment report 2018.
9. <http://www.socar.az/socar/az/activities/production/azeri-chirag-deep-water-gunashli>
10. <http://www.socar.az/socar/az/economics-and-statistics/economics-and-statistics/gas-production>.



*Мустафаев Асиф Мирлазим оглы,  
доктор философии по экономике, доцент,  
Бакинский Университет Бизнеса,  
E-mail: asif5252@rambler.ru;  
Абдулла Джасим Ашамс, докторант,  
Азербайджанский Государственный Экономический Университет  
E-mail: xhalshamsixx@hotmail.com  
© Мустафаев А.М., Абдулла Дж.А., 2021*

## СОТРУДНИЧЕСТВО В РЕАЛИЗАЦИИ МНОГОСТОРОННИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОЕКТОВ В РЕГИОНЕ ЮЖНОГО КАВКАЗА

### Р Е З Ю М Е

**Цель исследования** - оценить экономическую основу сотрудничества между странами региона в реализации экономических проектов в регионе Южного Кавказа.

**Методология исследования** - в экономической оценке внешнеэкономических связей, особенно крупных проектов в странах региона, преобладали сравнительный анализ, статистический подход и авторский обобщающий подход.

**Практическая значимость исследования** - изложенные в статье положения и полученные практические результаты могут сыграть важную роль в дальнейшем углублении сотрудничества между странами региона, дальнейшем усилении внешне-экономической активности экономики Азербайджана.

**Результаты исследования** - глядя на перспективный период, мы видим, что в будущем, по мере реализации большего количества проектов и разработки новых проектов, объем международных грузоперевозок через территорию Азербайджана будет постепенно увеличиваться. Реализация таких проектов не только принесет долгосрочную пользу Азербайджану, но и укрепит международное сотрудничество Азербайджана, укрепит межстрановые связи и укрепит взаимозависимость.

**Оригинальность и научная новизна исследования** - в статье рассматриваются взгляды различных авторов на основе ряда подходов. Определены преимущества внешне-экономической деятельности Азербайджана в долгосрочной перспективе, особенно в реализации крупных проектов.

**Ключевые слова:** Южно-Кавказский регион, мир, проект, нефтяные контракты, контракт века, энергетическая безопасность, Южный газовый коридор, природные ресурсы, Каспийское море, экономика, инвестиции.

*Asif Mirlazım Mustafayev,*  
*Ph.D. (Econ.), Associate Professor,*  
*Baku Business University,*  
*E-mail: asif5252@rambler.ru;*  
*Abdulla Jasim Ashamsi, Ph.D. student,*  
*Azerbaijan State University of Economics,*  
*E-mail: xxalshamsixx@hotmail.com*  
© Mustafayev A.M., Abdulla J.A., 2021

## COOPERATION ON THE IMPLEMENTATION OF MULTILATERAL ECONOMIC PROJECTS IN THE SOUTH CAUCASUS REGION

### A B S T R A C T

**The purpose of the research** - is to assess the economic basis of cooperation between the countries of the region in the implementation of economic projects in the South Caucasus region.

**The methodology of the research** - comparative analysis, statistical approach and author's generalization approaches prevailed in the economic evaluation of foreign economic relations, especially large projects in the countries of the region.

**The practical importance of the research** - the provisions mentioned in the article and the practical results obtained can play an important role in further deepening cooperation between the countries of the region, further strengthening the foreign economic activity of Azerbaijani economy.

**The results of the research** - looking at the perspective period, we can see that in the future, as more projects are implemented and new projects are developed, the volume of international cargo transportation through the territory of Azerbaijan will gradually increase. The implementation of such projects will not only bring long-term benefits to Azerbaijan, but also strengthen Azerbaijan international cooperation, build up interstate ties and reinforce interdependence.

**The originality and scientific novelty of the research** - the article refers to the views of various authors on the basis of a number of approaches. The advantages of Azerbaijan foreign economic activity for the long term, especially in the implementation of large projects have been identified.

**Keywords:** South Caucasus region, global, project, oil contracts, contract of the century, energy security, Southern Gas Corridor, natural resources, the Caspian Sea, economy, investment.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:*  
*22.01.2021*  
*Təkrar işləməyə göndərilmişdir:*  
*01.02.2021*  
*Çapa qəbul olunmuşdur: 08.02.2021*

*Дата поступления статьи в редак-*  
*цию: 22.01.2021*  
*Отправлено на повторную обра-*  
*ботку: 01.02.2021*  
*Принято к печати: 08.02.2021*

*The date of the admission of the article to*  
*the editorial office: 22.01.2021*  
*Send for reprocessing: 01.02.2021*  
*Accepted for publication: 08.02.2021*